

‘комиш’, *шуга* ‘ніколи’, *шульки* ‘качани кукурудзи’, *шустка* ‘дрібна монета’, *що* ‘аж’, *юж* ‘уже’, *яло* ‘до лиця’, *ялося* ‘стало можливим’, *яперка* ‘шовковиця’, *яфени* ‘чорниці’ (ягоди).

У багатьох коломийках для потреб ритму вживаються слова без конкретного змісту (*дана, дана; дина та дина, диниця; сіда, ріда й дина; сіда, сіда-ріда, сіда рідашина; сідай, сідай, ритай, ритай; туду, ду, ду; тудайна ду-ду-ду дайна; дрина, дрина, шіда дина; гоя, гоя; тадріта* тощо).

Наявність багатьох діалектизмів у мові коломийок свідчить про найтісніший зв'язок цих пісень із життям мешканців різних місцевостей, передусім Західної України, а самі коломийки – це оригінальний духовний скарб українського народу.

Галина Сюта

ЦИТАТНІ КОДИ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ

Проблема художньомовного освоєння та реінтерпретації цитат, генетично пов'язаних із текстами світової культури, не нова для української лінгвістики. Дослідники (В. В. Коптілов, А. П. Коваль, Л. Г. Скрипник, В. С. Калашник) вказують на збагачення сучасної української літературної мови відомими висловленнями з англійських (*бути чи не бути; час працює на нас*), німецьких (*світова скорбота; на крилах пісень*), французьких (*доглядати свій сад; шагренева шкіра; інші часи – інші пісні; лицар без страху і догани*) різночасових і різностильових текстів. У творах українських авторів вони актуалізовані як прямі кореляції й віддалені міжтекстові перегуки, вербальні, семантико-оцінні, сюжетні, мотивні та інші апеляції до античної, східної, європейської, американської літератури. На мовному рівні їх репрезентують цитатні висловлення – афоризовані й неафоризовані, вживані індивідуально.

Багато висловлень, які входять у словник української поетичної мови ХХ ст., генетично пов'язані з культурою доби *античності*. Довідкові й лексикографічні джерела, у яких здійснено їх систематизацію, подано тлумачення й атрибуцію,

засвідчують їхнє походження як авторських висловлень, фрагментів конкретних текстів, отже, підтверджують цитатну природу (див.: Коваль А. П., Коптілов В. В. 1000 крилатих виразів української літературної мови: Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази. – К., 1964; Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. Крилаті латинські вислови. – К., 1976; Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Із скарбниці античної мудрості. – К., 1994). Однак сучасна публіцистична та художньомовна практика демонструє “розмивання” цитатної природи античних сентенцій: їх уживання обов’язково передбачає розуміння змісту й контекстної доречності цитати і не обов’язково – знання автора чи протоджерела. Такі одиниці усвідомлюються як “чуже слово”, однак функціонують як вербалізатори певного *колективного* досвіду. Про це, зокрема, свідчать частотні щодо них метаоператори, які у своїй семантичній структурі містять архісеми ‘досвід’, ‘мудрість’, ‘авторитет’: *як сказав хтось із великих, один мудрець казав, як стверджували античні мудреці, як кажуть мудрі люди* тощо: **Один мудрець колись казав: “хочеш змінити світ, почни з себе”**. *Тож почнемо з себе, наприклад, з того, що перестанемо викидати сміття у парках та лісах, безбожно засмічуючи оточуючий простір* (<http://waking-up.org/tozdumy/uevgora-rochinayetsya-iz-nas>); *Добро і зло можуть сприйматись через успіх і невдачу. Та знову-таки, як сказав мудрець: не заздри успіху і не жалкуй про невдачу, бо ти не знаєш, що є успіх і що є невдача в масштабі душі* (<http://kraina-ra.org/index.php?view=items&cid>). Враховуючи те, що в класичному розумінні цитата є фрагментом конкретного прецедентного тексту, тобто вербалізатором досвіду *індивідуального*, висловлення з античної культури, які є носіями *колективної* мовної пам’яті, частіше кваліфікують як *афоризми* чи *крилаті слова*.

Важливо також враховувати, що перекладний характер і багатовікова традиція побутування античних висловлень апіорі передбачають варіантність їхнього лексичного складу та граматичної структури. Пор.: *per aspera ad astra* – *через терни до зірок* / *через труднощі до зірок*; *homo sum: humani nihil a me alienum puto* – *я людина, і ніщо людське не чуже для мене* / *я людина, і ніщо людське мені не чуже*; *si vis pacem, para bellum* – *хочеш миру – готуйся до війни* / *якщо хочеш миру, готуйся*

до війни / хто хоче миру, готується до війни / хто хоче миру, готує війну. У текстах різних стильових сфер вони функціонують у всіх можливих мовних форматах (латинськомовному, перекладному, транслітерованому) та лексико-граматичних варіантах: *Лицем до читача – зовсім не означає позбавитись власних розуму й смислу, а тільки не зрікатись гордої впенненості – homo sum: et nihil humani a me alienum esseputo...* (М. Могилянський, «Честь»); *Кравчині чужий офіційний оптимізм, він глибоко страждає і про це не соромиться сказати: «Не можу я співати й танцювати, не дратуй мене, не пригнобляй... Я людина!..» Він – людина, і ніщо людське йому не чуже* (Б. Буряк, «Художник і життя»); *Кажуть же мудрі люди: “Сі віс пацем пара беллюм”* (П. Панч. Гомоніла Україна); *щодо перемир'я, то доречно буде згадати вислів «хочеш миру – готуйся до війни», бо ж усі ці мирні домовленості лише на папері* (http://gazeta.ua/articles/events-journal/_hochesh-miru-gotujysya-do-vijni/585359). Водночас варто наголосити, що варіантність не нівелює впізнаваності цих стійких висловлень: у різних комунікативних ситуаціях вони ідентифікуються як “чуже слово”.

Цитати, засвоєні з творів *європейської класики*, – це насамперед відомі фрази із казок Г. Х. Андерсена (*король голій!*; *принцеса на горошині*; *стійкий олов'яний солдатик*; *гідке качення*; *п'ятеро з одного стручка*), Шарля Перро (*спляча красуня*, *заснути тисячолітнім сном*), із творів В. Шекспіра (*бути чи не бути*; *все добре, що добре закінчується*; *о жінки, ім'я вам – віроломство*), Й.В. Гете (*хвилино, спинись!*), Г. Гейне (*на крилах пісень*), Ф. Шіллера (*мавр зробив свою справу, мавр може піти*), Данте Аліг'єрі (*дев'ять кіл пекла*; *залиште усяку надію*), Антуана де Сент-Екзюпері (*ми відповідаємо за тих, кого приручили*), Мігеля де Сервантеса (*боротися з вітряками, лицар печальної подоби*), Ф. Купера (*останній із могікан*), Г. Уелса (*машина часу*) та ін. В українській лінгвосвідомості вони закріплені не тільки як репрезентанти прецедентних текстів, а й як усталені мовною практикою формули, уже ментально відірвані від протоджерела, однак усе-таки “зрошені” з іменем автора. Пор.: *ГОЛОС той, що знає, / все знає, але ще мовчить. / От-от, порушивши табу / і правила, понад юрбу / зметнеться*

той хлоп'ячий голос:/ **“КОРОЛЬ ЖЕ ГОЛИЙ!/ ГОЛИЙ!/ ГОЛИЙ!”** (І. Жиленко); *Ні постаті – на весь великий кін./ Хіба що порохи ширяють лянні./ А де шаліли пристрасті обачні – / вже владарює сардонічний сплін./ **Король наш голий!** Геть же короля!/ Скінчилася занудна дивовижа... (В. Стус); *Підкорюсь всесильному порядку./ Заведу я свій годинник-прядку./ **Уколюсь тонким веретеном/ і засну тисячолітнім сном*** (І. Жиленко); *Я взяв би тебе, мою зіроньку ясну,/ Поніс би далеко **на крилах пісень**,/ В ту світлу країну, чудову, прекрасну, де вічно царює весна день у день (М. Вороний); *В земному Києві, повитому в жалобу,/ тепер уже нема таких, як ви, – / **о лицарі печальної подоби!*** (І. Жиленко); *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка./ Я не скажу: **“Хвилино, спинись!”**”/ Хвилино, будь! Лише не хвилиною,/ а цілим життям – хвиллюю і тривоюж... (Л. Костенко); *Не минайся мені./ Я вже прошу судьбу./ Я вже прошу судьбу – / **могікан з могіканів** – / Я вже човен в снігах./ Я в сніги вже гребу./ Лиш Десна молода... / **молодесенький Канів...*** (М. Вінграновський).***

Водночас поетична мова – це сфера актуалізації менш відомих, неафоризованих висловлень, які не стали безумовними авторитетами, а обрані письменниками відповідно до особистих уподобань, мовно-естетичних цінностей, моральних орієнтирів тощо, а тому є радше компонентами авторських картин світу, одиницями індивідуальних словників. Наприклад, кілька таких висловлень із трагедій В. Шекспіра реактуалізовано у поезії М. Рильського: **Всім пахощам Аравії не змити/ Того, що пробриніло раннім-рано,/ Що процвіло музикою в душі** (слова леді Макбет; у переносному вживанні вираз означає, що якийсь вчинок чи подія залишили в душі людини незмивний слід (1000 крилатих..., 87); *У праці, в муці стиснуть зуби,/ В боях устоять, як граніт.../ Ну справді, **що нам до Гекуби**,/ Як ми новий створили світ (що Гекубі до нього, що йому до Гекуби – слова з трагедії «Гамлет»); вживаються із значенням «байдужість, непричетність до чого-небудь» (1000 крилатих, 527). Такі висловлення становлять периферію, “зону потенційної непрочитуваності” цитатного тезаурусу і для розуміння їхнього контекстного навантаження зазвичай потребують авторського коментування або принаймні атрибуції.*

Найбільш комфортна площина для атрибуції й коментування іншокультурної цитати – епітекст (епіграф, примітки): тут автори найчастіше з'ясовують зміст прецедентного висловлення та / або подають його “рідномовний” формат. Передусім такі явища спостерігаємо у мовотворчості письменників, інтелектуальний досвід яких містить коди, що не входять у компетенцію “середнього” мовця / читача (зокрема, це може бути пов'язано з перекладацькою діяльністю). В українській етнолінгвокультурі знакові з цього погляду ідіостили М. Рильського, Є. Маланюка, О. Забужко. Наприклад, мовно-культурний простір Є. Маланюка насичений перекладними й іншомовними інтекстами з творів Сенеки, Бодлера, Е. Верхарна, А. Рембо, Я. Івашкевича, Ю. Словацького, Р. М. Рільке, Кнута Гамсуна: *Je suis un fils de cette race* (епіграф до поезії «Уривок з поеми»); *Сузір іскрасті візерунки./ Сяє «перша залізна ніч» – / О ієрогліфи вічності! Відлунки/ Світів, космосів, тисячоріч* («Осінь»).

У поезії М. Рильського у різних композиційно-текстовірних позиціях спостережено фрагменти творів Данте Аліг'єрі, А. Міцкевича, Ю. Словацького, П. Верлена, Й. В. Гете, Вольтера: *Не майте гніву до моїх порад/ І не лінуйтесь доглядать свій сад* («Мова»); *Є така поезія Верлена./ Де поет себе питає сам/ У гіркому каятті: «Шалений, Що зробив ти зі своїм життям?»* («Є така поезія Верлена...»).

Мовотворчість О. Забужко – особливо показова з погляду вживання потенційно невпізнаваних цитат із європейської та сучасної американської літератури, а тому супроводжуваних автокоментарями у примітках-підрядниках. Частотні вони, наприклад, у поемі «Постскриптум»: *Кожного ранку, замість гімнастики, лежачи в ліжку./ Вмикаю в уяві твої очі сіамської кішки./ Шляхетний профіль, роздвоєне підборіддя./ Мов, копито! – як писала одна з мого поріддя* – (у примітці вказано: *Сільвія Плат, “Татко”*); *Що ж – прощай, і якщо назавжди... – як писав був один британець* – у примітці вказано: *Байрон* і подано англомовний варіант *Far thee well, and it forever, then forever far thee well*). Ідентифікаторами цитатного статусу висловлень *роздвоєне підборіддя, мов, копито; прощай, і якщо назавжди* слугують: а) метаоператори *як писала одна з мого поріддя, як писав був один британець*, що

акцентують “інтенцію чужості”, та б) подані прецедентні англомовні відповідники.

Ідентифікувальну чи коментувальну частини посилюють внутрішньотекстові метаоператори, які містять ім'я, псевдонім або парафрастичний онім автора: *Я тільки хочу/ («Малюй, художнику», – мовляв/ Цитатний Гете) клаптик ночі/ Вам одслонити* (М. Рильський); *Міцна, лунка блакить з фаянсу,/ Та павутиння смертний сон/ Снує блаженний безрук трансу./ Й про «першу ніч залізу» Гамсун/ Диктує сонцю в унісон* (Є. Маланюк); *“Далі – мовчання”, – сказав Англієць задовго до Вас./ (Той децо в цім тямив; той знав, як себе вборонити)/. Орден посвячених – рухнув./ Зостався мокрий шинквас – на місці міту* (О. Забужко).

Самодостатній аспект сучасної інтерпретативної стилістики – мовне життя філософсько-риторичної сентенції *бути чи не бути / to be or not to be*. Частотність відтворюваності у текстах найрізноманітніших жанрів і стилів (насамперед художньої, публіцистичної, розмовної сфер) дає підстави стверджувати, що це актуальна для української лінгвокультури цитата, яка, з одного боку, зберігає авторизованість (із 10 респондентів 9 ідентифікують її як висловлення В. Шекспіра й співвідносять не тільки із протоджерелом – трагедією “Гамлет”, а й із персонажем). З другого боку, це типова, на сьогодні вже усереднена вербальна реакція на ситуацію важливого життєвого вибору. Основу такого філософсько-художнього сенсу становить сформована у творі В. Шекспіра протосемантика – “найважливіше питання, питання життя і смерті”. Із цим змістом висловлення закріплене в українській мовно-поетичній свідомості і в мовній практиці: *Твої ліси обдерті і прями,/ Твій слід зів'яв, на порох перекутий./ Здається, вічне “бути чи не бути”/ Тобою стало у тобі самим* (Н. Федорак); *Людство прагне всесвіт осягнути/ І себе у ньому зрозуміть,/ А тривожене “бути чи не бути”/ Грізно над планетою висить* (М. Луків). Пор. у мові мас-медіа: *Про сумніви можна писати і писати, і щоразу знаходити нові слова... Але все має свій початок і свій кінець, так само й сумніви. Колись вони закінчаться, і це буде першою ознакою того, що в нашій голові визріло рішення – бути чи не бути* (<http://bigmir.net/groups/article/14070>).

Важливо наголосити, що розглядувана цитата функціонує і залишається впізнаваною і в «первинному» англomовному, і в перекладному (українськомовному) варіантах: *химерна штучка плакає папугу пугу/ плеще мене позаплічно заламує руки в горі/ оце тобі лицар з лугу осьо тобі зеленугу/ to be or not to be каже* (Ю. Андрухович); *В бетони й сталь наш край закутий/ нам не страшний ворожий стан./ Минуло: “Бути чи не бути?”/ Над синню буйною Славуті/ про це вирує Дніпрельстан* (В. Сосюра); *самотерзання бути чи не бути/ в цих стінах і кутах,/ у лабіринтах лжі* (В. Махно).

Не послаблюють впізнаваності цієї цитати її найрізноманітніші лексичні й структурні модифікації: *Крило тримала я в уяві ще тобою п'яна,/ Як дужий вітер налетів на свічку мою./ О Радосте моя!/ Моїх живильних днів кохання,/ Чи бути, чи не бути?/ Знайшла собі забаву злу* (Людмила Ромен); *Заховаємось в ніч, як поети у річ/ під розчулені марші військових оркестрів./ Це і стане цим третім між “Бути чи не..”* (Б. Щавурський); *Роздвоїло. Стерпло. Загірчило./ Келих ночі. Крапелька отрути./ Панночко з блакитними очима,/ з вами чи не з вами, чи... не бути?* (І. Андрусак); *Майже гамлетівське питання:/ Бути/ Чи/ Бити* (А. Мойсієнко).

Трансформації Шекспірового висловлення в сучасній авангардній і постмодерній поезії зумовлюють кардинальне зниження її стилістичного статусу: *Здається, вічне “бути чи не бути”,/ Як кошик яблук, продане в кредит./ Чиясь душа на пагорбі смердить,/ Оранжева і лиса, і надута* (Н. Федорак). Низка компонентів контекстного оточення (епітетні характеристики *душа – лиса, надута, ліси – обдерті*, дієслівні сполуки *слід зів'яв, душа смердить*, розгорнуте порівняння *вічне “бути чи не бути”, як кошик яблук, продане в кредит*) помітно нівелюють первинний високий філософський зміст. Як наслідок, зберігаючи структурну, формальну цілісність (крім питальності), цитата змінює базову тональність і оцінність. Прикметно, що надалі у цьому ж творі, коли гамлетівське питання проектується на тему літератури, творчості, цитата знову набуває високого поетичного звучання: *Тебе назву Поезії Шолом,/ Вогонь Знання, Несамовитість Мови./ Коли виходять королі на лови,/ Коли третина бореться зі сном,/ Тоді*

в полон при наступі на крути/ Здається вічне “бути чи не бути” (Н. Федорак).

Контрастування за стилістичною шкалою *високе – низьке*, оцінно-виражальне опозиціювання цитати і її сучасних реінтерпретацій відбувається також на рівні *мовної гри*. При цьому ігрових цитацій, які залишаються на полюсі високого, поетичного, кількісно менше, – власне, вони епізодичні (*Натомість вже звучить тобі/ Набат одвічного To be?* (М. Розумний). Значно більше контекстів підтверджують відзначену вище тенденцію до зниження цитати – наприклад, тоді, коли її входження у новий текст пов'язане з описом знижено-побутової ситуації: *Бити чи не бити — ось питання!* (Драч II, 49). Не тільки лексичний склад, а й предикативність, оцінність при цьому варіюють у найширших межах, однак сама лінгвокогнітивна модель не порушується, а тому цитата залишається впізнаваною. Пор. у мові сучасних мас-медіа: *вибирай, кому дістануться гроші — тобі ор нот тобі* (реклама лотереї); *Але завжди постає Гамлетівське питання: брати чи не брати* [кредит – Г.С.]. *Може і до сімейних скандалів дійти* (<http://groshi-v-kredit.org.ua/chy-vyhidno-braty-spozhyvchyj-kredyt.html>).

Зафіксовані в українській поетичній мові цитати з текстів класичної і сучасної *американської* літератури – це епізодичні апеляції до мовотворчості Ернеста Хемінгуея, Сільвії Плат, Рея Бредбері: *історії/ не записані не перечитані/.../ просять до тебе/ просять їх укоськати/ притулити до губ/ пришити до рани/ намастити на хліб/ нашепотіти сліпому старому/ що сидить біля брами/ у пошуках моря* (М. Савка); *тримаєш за зябра цей світ, як старий Гемінгвея ту дідькову рибу* (М. Савка); *Привіз Галчинський препишні ружжі,/ Рей Бредбері вино з кульбабок./ А Плужник айстри...* (І. Жиленко).

Отже, цитати із текстів світової літератури – це активні текстотвірні, змістотвірні й оцінні одиниці поетичного дискурсу, знаки надчасового й позапросторового діалогу окремих творів як репрезентантів різноетнічних і різночасових літератур і культур. Реактуалізовані в українських поетичних текстах ХХ ст. цитатні коди засвідчують тяглість, неперервність

словесної традиції, підтримувану циклічністю функціонування одиниць у межах художньої мови як цілісної системи, що має поетичну пам'ять.

Ольга Сенькович

СЛОВНИК ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Мовоопис психоемоційного портрета людини у мові української прози 20–30-х років спирається на використання традиційних для цього лексико-тематичного сегмента засобів.

У національній словесній традиції ядро словника психоемоційного портретування становлять номінації *душа*, *серце*, *очі*. Так само це ідейно-тематичні домінанти зображення психологічних станів людини у творчості Б. Антоненка-Давидовича, У. Самчука, А. Головка, М. Хвильового, В. Підмогильного.

Номінація *душа* («внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями» (СУМ, II, 446) – стрижнева одиниця психоемоційного портретування. Її образний потенціал розкривається у лексико-семантичних зв'язках, коли номінація входить у змінні контексти, унаслідок чого змінюється й смислове наповнення слова. До таких змінних контекстів належать передусім епітетні структури з різними типами оцінності – позитивною (спостережено епізодично: *сила великої душі* – У. Самчук) та негативною (представлені системно, кількісно численно).

Негативні психоемоційні стани персонажів, окреслені через лексему *душа*, передають метафоричні епітети *холодна*, *мерзла*, *мерзенна*, *дрібненька*, *егоїстична*, *засмічена*, *замкнена*: *захищав йому холодну душу від сонця* (В. Підмогильний); *в душу мерзлу і мерзенну знов теплота ладану просякає і розводить луть мою воячу* (У. Самчук); *Що важить для революції якийсь мікроскоп! Дрібненька, егоїстична душа!*